

АНТИЦЕРКОВНІ КАМПАНІ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ПОДІЛЛІ

У статті на основі архівних джерел та літератури аналізуються актуальні питання церковного життя в Україні і, зокрема на Поділлі. Досліджується повсякдення життя подільських священників. Розглядаються особливості збереження та порушення вірності служінню Богу в умовах комуністичної модернізації суспільного життя. Висвітлюються основні етапи державно-церковних відносин періоду 20–30-х рр. ХХ ст. Відзначено, що релігійно-суспільні процеси відбувалися в рамках ідеї відокремлення церкви від держави. Доведено, що в основу комуністичної модернізації відносин з церквою покладено усунення її з усіх сфер суспільного життя будь якими методами.

Ключові слова: держава, політичний терор, репресії, антирелігійна політика, церква, руйнування, влада, духовенство.

На даний момент релігійна ситуація в Україні є суперечливою. Вона залежить від цілого ряду явищ та міжконфесійного протистояння в середині країни, від історичної інерції традиційних форм церковного життя та становлення модерних інституцій, що зумовлені незалежністю нашої держави, а також духовними цінностями, що формувалися століттями. Тому, важливо з'ясувати історичні передумови зародження міжконфесійних конфліктів та роль у них органів влади. З 20-х рр. ХХ ст. фактично не змінився регіонально визначений характер розповсюдження в державі православних конфесій. Відмінності між сходом і заходом, «поліцерковність православ'я» перетворюються на чинник регіоналізації країни, що проявилось в попередні роки. Вочевидь, об'єднання православних може відбутися лише на засадах церковної солідарності без визначальної ролі етнічного, мовно-культурного чи політичного компонентів. Тому, розгляд історичного досвіду комуністичної модернізації релігійного життя у 20–30 рр. ХХ ст. на Поділлі, яке вирізнялося національним складом населення і наявністю поліконфесійних громад, є актуальним на даний момент.

Перші вагомі наукові доробки з даної проблеми з'явилися в останні роки існування Радянського Союзу, тому на них ще відчутно лежить вплив і рамки тієї системи і епохи, а це, відповідно, відобразилося на вивченні питання в цілому. Одним із перших підняв дане питання О. Воронин [1] та З. Костичкіна [2]. Істотним недоліком праць із даної теми є суб'єктивний характер, нестримне прагнення авторів показати провідну роль партії та правильність здійснюваної нею політики стосовно розколу церкви.

Після здобуття Україною незалежності дане питання часто піднімалося і висвітлювалося

в роботах істориків А. Киридон [3], В. Пащенко [4], О. Тригуба [5], саме вони заклали ґрунтовні засади і нові методологічні підходи до з'ясування окреслених подій. В контексті вивчення даної проблеми актуальними є наукові здобутки О. Галамай [6–7]. Деякі аспекти релігійного минулого Вінниці і повсякденного життя церковнослужителів піднімали у своїх працях С. Жилюк [8] і А. Зінченко [9].

Вагомий внесок у дослідження проблеми зробили О. Нестуля [10] та В. Силантьєв [11], які заклали ґрунтовні засади і нові методологічні підходи до вивчення статусу церков у радянській державі, і, зокрема, на Поділлі.

Значний пласт інформації з даної проблеми можна почерпнути у працях Т. Савчук [12–14]. Не можна оминати увагою колективні монографії за редакцією С. Кульчицького [15] та В. Калюжного [16]. Науковий доробок за останні десятиліття є основою для теоретико-методологічного розуміння повсякденного життя духовенства. Цікавою в цьому плані є дисертаційна робота Т. Бобко [17], в якій дослідник формує інтерес до висвітлення нищівного процесу «викорінення» релігії.

Проте, аналіз наявної літератури дозволяє стверджувати, що дане питання ще не достатньо висвітлене, а окремі його моменти залишилися поза увагою дослідників і потребують детального вивчення.

Мета статті полягає в аналізі та класифікації джерел, які дозволять відтворити об'єктивну картину діяльності православної церкви на території Поділля, з'ясуванні певних закономірностей адміністративно-правового впливу влади на релігійні конфесії, організації та суспільство в міжвоєнний період, які були направлені на підірив економічної основи діяльності релігійних громад у радянській державі.

Характер державно-церковних відносин не був стабільним впродовж майже всього ХХ ст. Відповідно, в розвитку державної політики щодо релігії і церкви можна простежити певні етапи, обумовлені як внутрішньополітичним розвитком держави, так і зовнішньополітичними чинниками та станом розвитку суспільства, органічною складовою якого була церква: 1917–1920, 1921–1928, 1929–1938, 1939–1943, 1943–1948, 1948–1953, 1953–1958, 1958–1964, 1964–1988, 1988–1991. Зупинимося на характеристиці перших трьох періодів, під час яких і проявився весь характер комуністичної влади та було покладено завдання витіснення церкви з усіх сфер суспільного життя всіма засобами.

Юридичним підґрунтям партійно-державної політики по відношенню до релігії, віруючих, церкви слугував декрет Раднаркому РРФСР, що датований 23 січня 1918 р. «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». Його зміст майже повністю продубльовано у декреті Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 22 січня 1919 р. [9, с. 114].

Спочатку і радянська влада, і церква намагалися шукати компроміси, шляхи виходу з проблемних питань, чимало яких конструктивно вирішувалося Радою народних комісарів, існував також Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМіС), який проводив плідну роботу по збереженню пам'яток культового походження [18, с. 162].

Впровадження даного декрету потребувало налагодження відповідного механізму, складовими якого стали комуністична партія, ВУЦВК, НКВС, ДПУ, а також ряд громадських організацій, які на практиці втілювали політику державно-партійного керівництва. Пріоритет у визначенні масштабних завдань радянського будівництва належав комуністичній партії (РКП(б) – ВКП(б) – КПРС, та її філіалам, одним із яких була КП(б)У – КПУ). Вона ж визначала або формувала відповідні органи для реалізації накреслених завдань. Попри наявність у лавах партійно-державних функціонерів розходжень щодо різного бачення темпів і методів антирелігійної і антицерковної боротьби, стратегічна мета визначалася спільно й була одностайною: цілковита ліквідація релігії і церкви. Звідси випливали сутність ідеологічно сформульованих партійно-державних постулатів щодо релігійного питання: несумісність марксизму-ленінізму і релігії; підпорядкування боротьби з релігією завданням, що зводяться до побудови комунізму; забезпечення свободи совісті задля утвердження єдності трудящих (віруючих

і невіруючих) у боротьбі проти імперіалізму, за мир, демократію і соціалізм; формування наукового світогляду і подолання релігійних пережитків [19, с. 74].

Радянському керівництву «вкрай» потрібні були такі дії, тому що в умовах формування тоталітарного суспільства, монолітного й уніфікованого, церква, як носій альтернативного варіанту існування, становила очевидну загрозу владі і підлягала, таким чином, витісненню з суспільного життя.

Цей принцип набув подальшого розвитку в наступному законодавстві, зокрема, його збережено і в Адміністративному кодексі УСРР 1927 р. За декретом РРФСР церква була позбавлена статусу юридичної особи. В Україні релігійні громади де-юре деякий час ще мали таке право, але воно було скасоване рішенням ЦК КП(б)У від 1 серпня 1920 р. «Про узгодження законодавчої практики УСРР і РСФРР з питань відокремлення Церкви від держави». Відтак, релігійні організації не могли виступати в суді як позивачі або відповідачі, втрачали право укладати угоди й набувати майнові права. Угоди про наймання півчих, ремонтні роботи, постачання дров, тощо мали укладати лише члени релігійної громади. Усе майно церковних громад («культове майно») в УСРР проголошувалось народною власністю. Релігійні організації не мали права займатися освітньою та благодійною діяльністю. Ведення запису актів громадянського стану цілком переходило під юрисдикцію держави [20, с. 96]. Цей наказ дублювався обов'язковою постановою № 337 Подільського губернського виконкому, який проголошував: «Священнослужителям усіх релігійних культів... категорично забороняється здійснювати обряди хрещення, поховання та шлюбу без подання зацікавленими у цьому громадянами відповідних документів із підвідділів РАГСів» [21, арк. 43]. Метричні книги вилучалися із церков [22, арк. 47].

Отже, ця ідеологічна концепція дозволяла тоталітарному режимові маневрувати, діяти, так би мовити, діалектично і диференційовано: релігія оголошувалася антинауковим світоглядом, а відтак боротьба з нею – безкомпромісною. Більшовицька держава чітко визначила власні світоглядні норми, а надалі розпочала відсікання будь-яких відхилень від них. Проблеми відносин держави і церкви підпорядковувалися більшовицькою владою вирішенню більш масштабного завдання – побудові комуністичного суспільства й формуванню «нової» радянської людини [19, с. 74].

Цілеспрямована і систематична реалізація антирелігійної політики радянської влади розпочалася в Україні після закінчення громадянської війни. 1 червня 1921 р. у складі Наркомату юстиції УСРР створено «ліквідаційний відділ». Постановою ВУЦВК від 6 вересня 1922 р. відділ передано до Наркомату внутрішніх справ (НКВС) [23, арк. 19].

Спеціальна комісія ЦК КП(б)У визначила, що ліквідаційний відділ діятиме «на підставі загальних директив щодо церковної політики, одержаних від ЦК КП(б)У». Постановою ВУЦВК від 6 вересня 1922 р. цей відділ, його місцеві організації разом зі штатами та коштами на їх утримання передано до Наркомату внутрішніх справ (НКВС). У губерніях (з утворенням округ – в округах) і районах цими питаннями займалися місцеві адміністративні відділи.

Циркуляр НКВС від 21 жовтня 1921 р. вимагав створення губернських ліквідаційних комісій у справах відокремлення Церкви від держави. Їх головне завдання щодо церкви пов'язується зі словом «ліквідація». Циркуляром Подільського губвиконкому від 24 листопада 1921 р. вимагалось негайно утворити повітові ліквідаційні комісії, їх головою мав бути обов'язково зав. повітовим адмінвідділом, членами: від ГПУ – заступник начальника ГПУ і голова особливої сесії Народного суду або один із суддів з повітового міста. У штаті мало бути два секретарі. Таким чином, усі церковні справи вирішувалися в системі карально-міліційних органів. Ті самі циркуляри наказували з'ясувати «чи відібрана земля й капітали у церков, костьолів і духівництва», встановити кількість відібраного майна, з'ясувати кількість молитовних будинків усіх культів і встановити, яка кількість із них закрита. Особливо наказувалося перевірити, «чи закриті добродійницькі, просвітницькі та інші їм подібні релігійні об'єднання». Церковні будівлі й майно протягом двотижневого терміну підлягали обов'язковому страхуванню, ухилення від якого тягло певну відповідальність. На віруючих, духівництво, церкву насувався ідеологізований поліцейський режим [24, с. 64–65].

Законодавчі акти радянської влади з самого початку практично виключали духовенство та церковні організації із громадсько-політичного життя. Про трагічне і не людське становище православних духовних осіб засвідчує циркуляр наркома юстиції УСРР С. Буздальна від 30.IX.1921 р.: «Монахи, священники, диякони, ксьондзи, пастори, равини, мулли та інші пред-

ставники духовенства є суспільними паразитами» [25, с. 45].

Християнська віра розцінювалася більшовиками, як спокійне, безтурботне, а головне вигідне існування: «...усі ці одиниці уявляють себе мучеників за віру Христову й роблять усе можливе, щоби в ім'я цієї Христової віри забезпечити собі спокійне та вигідне життя, а тому й зовсім ясно, що вони не можуть виказуватися приязно про теперішні порядки». Про таке святотатство могли говорити люди далекі від розуміння облаштування внутрішнього життя православних монастирів, і особливо старообрядських, де ченці не бачили не те що спокійного, а нормованого життя. Адже більшу частину вони проводили в молитві, при цьому притримуючись старого закону під час богослужінь, ченцям доводилося виконувати по декілька сотень, а то і тисяч, не поясних, а земних поклонів, і це при постійному пості та обмеженні в інших земних благах [26, с. 13].

Влада ставила перепони і в будівництві храмів. Так у таємній інструкції Подільського губвиконкому ще від 30 червня 1921 р. окружним адмінвідділам заборонялося реєструвати нову релігійну громаду, якщо в її розпорядженні не було спеціального молитовного будинку.

Зрозуміло, що на «лояльні» конфесії це положення не поширювалося. «Не слід давати дозволів на побудову недокінчених молитовних будинків, так само як і на спорудження нових, – зазначалося у тій же інструкції. А також не належить дозволяти збирання для таких цілей будь-яких спеціальних зборів, щоб попередити можливі щодо цього заходи (клопотання) віруючих. Не слід дозволяти релігійним громадам заготовляти будівельні матеріали, а потрібно стежити за їхньою роботою по збиранню й витрачання коштів, зобов'язуючи їх робити грошові й матеріальні звіти». Про яке «відокремлення» церкви від держави може йти мова за таких умов? Разом з тим, релігійні громади мали ремонтувати (причому терміново) старі молитовні будинки. «На випадок, коли релігійна громада не почне в зазначений строк поправки, молитовний будинок слід закрити», – повчала інструкція. На практиці вимога вчасного ремонту останніх якраз і використовувалася як формальний привід для розриву угоди з громадою про надання їй храму, а відтак і для закриття самої громади. Варто пригадати величезну кількість зруйнованих і занедбаних храмів, щоб збагнути справжню суть такої «турботи» про ремонт молитовних будинків [9, с. 109].

«Ідеологом» втілення даної політики стала Всеросійська надзвичайна комісія у боротьбі з контрреволюцією. Голова цієї комісії Ф. Дзержинський наголошував, що саме цей каральний орган повинен відігравати провідну роль у руйнуванні церкви. Як він зазначав: «Церква розвалюється, і цьому процесу потрібно посприяти, але в жодному разі не відроджувати її в оновленій формі. Тому церковну політику розвалювання церкви повинна вести ВНК (рос. ВЧК), а не будь-хто інший. Офіційні чи напівофіційні відносини партії з попами недопустимі. Наша ставка робиться на комунізм, а не на релігію. Лавірувати повинна лише ВНК «з єдиною метою розкладання духовенства. Зв'язок, який би він не був, з попами інших національностей кине на партію тінь...» [27, с. 24].

Намагаючись знищити Церкву взагалі, правляча партія для найскорішого досягнення мети робила все, аби розколоти церкву як єдиний організм. І тому ухвалою політбюро ЦК КП(б) У від 13 лютого 1922 р. було взято курс на розпалювання міжконфесійних чвар в Україні. Органом, який мав реалізувати це рішення, стало ГПУ. Йому ставилось завдання «посилити роботу щодо ліквідації церковної контрреволюції, продовжуючи загострювати відносини між ворогуючими церковниками». Планувалось натравлювати одна на одну УАПЦ та РПЦ.

ГПУ почало систематично втручатись у релігійне життя, про що свідчать секретні звіти цього карально-провокаційного органу: «Починаючи з кінця 1922 р., коли автокефалія вела посилену боротьбу з екзархістами, секретною групою подільського ГПУ використовувався антагонізм обох течій з метою натравлення однієї на іншу аж до влаштування церковних скандалів і мордобою, що без сумніву, відштовхувало масу віруючих» [24, с. 65–66].

Недаремно в таємному повідомленні, датованому 19 березням 1922 р. В. Ленін писав своєму соратнику та однодумцю Ф. Дзержинському: «Чем больше число представителей реакционной буржуазии и реакционного духовенства удастся нам по этому поводу расстрелять, тем лучше. Надо именно теперь прочитъ эту публику так, чтобы на несколько десятков лет ни о каком сопротивлении они не смели и думать» [28, с. 97].

Така позиція В. Леніна не є дивною чи незбагненою, адже він сам висунув відповідний і єдиний моральний імператив – моральне все те, що служить руйнуванню старого, експлуатованого суспільства і спри-

яє будівництву нового, комуністичного суспільства [29, с. 100].

Аналізуючи дану ситуацію, швейцарський дослідник *Г. Штриккер писав*: «Більшовики поєднали свою боротьбу за владу й знищення старого ладу з боротьбою проти Російської православної церкви, яка для прибічників діалектичного та історичного матеріалізму була «аргіогі» ідеологічним супротивником і яку треба було зруйнувати й знищити насамперед, тому що вона й після революції, будучи інституційною частиною царської Росії, рішуче захищала старий лад» [30, с. 37].

Такого роду «невтручання» бачимо й у ставленні до благодійних товариств. Наприклад, у лютому 1923 р. автокефальна громада м. Вінниці при Вознесенській церкві подала до реєстрації статут, у якому був записаний пункт про її добродійну організацію. У цьому їй категорично відмовили, цей пункт належало «викинути цілком». Мотивувалося це тим, що в радянській республіці неприпустимі приватні добродійні організації за доглядом інвалідів, хворих і т.д., адже цим видають відповідні державні установи [9, с. 110].

Зрозуміло, що на фоні цих обмежень і утисків почали відбуватися виступи та повстання. Тому вже 5 травня 1923 р. на засіданні антирелігійної комісії при агітаційно-пропагандистському відділі ЦК РКП(б) П. Смідовичу було доручено підготувати по лінії ВЦВК документ, який би зобов'язував уважніше підходити до проблеми закриття церков. У липні 1923 р. на засіданні Оргбюро ЦК РКП(б) розглядалося питання про порушення партійних директив щодо антирелігійної пропаганди, а 16 серпня на місця надіслано циркуляр ЦК «Про ставлення до релігійних організацій». У ньому різкій критиці піддані деякі партійні й радянські організації, що санкціонували протизаконне зачинення церков і молитовних будинків.

Певну увагу цим проблемам приділяв ЦК КП(б)У. Жовтневий (1922 р.) Пленум ЦК КП(б)У, VII її конференція (квітень 1923 р.) у своїх рішеннях вказали на необхідність додержання обережності в процесі проведення антирелігійної пропаганди, невтручання у справи релігійних громад. «Було б помилково вважати, – пояснював у циркулярному листі всім виконкомом місцевих рад Г. Петровський (1923 р.), що релігія не може бути викорінена засобами насильства, навпаки, всіляке насильство над релігійними переконаннями віруючих призводить лише до збудження

релігійного фанатизму. Ні, для визволення пролетаріату від релігійних пут необхідна довга, культурна робота по перевихованню мас» [31, с. 128].

22 червня пленум ЦК КП(б)У ухвалив «Тези з антирелігійної пропаганди», тому відповідна робота з руйнування церкви посилювалась, а отже 1923 р. можна віднести до початку другого періоду антирелігійного руху. У тезах зазначалося, що розвиток революції та безперервна кампанія проти релігії сприяли «величезним позитивним зрушенням у свідомості народних мас та величезним перемогам на антирелігійному фронті». З іншого боку, «закриття церков, зняття дзвонів, податки на церкву і церковні землі, не передбачені законодавством, і цілий ряд грубих адміністративних заходів впливу викликали ексцеси, спрямовані проти дій і позиції влади». В ряді губерній до 1923 р., незважаючи на попередні циркуляри, антирелігійна робота здійснювалась кустарно і не давала потрібних, для діючої влади, результатів [9, 106].

Керівництво церкви в центрі і на місцях неодноразово зверталося до більшовиків, викриваючи терор, репресії, закликаючи її у будь-якому випадку пом'якшити свою політику. Одночасно церква відмовилася від прямої підтримки політичної антибільшовицької течії, вважаючи своєю головною місією проповідання миру і єдності людей. Саме тому, ще під час громадянської війни, церква зайняла нейтральну позицію. Православна церква офіційно не підтримувала ні «білих», ні «червоних». Незважаючи на це, більшовицька влада продовжувала наступ на церкву, маючи на меті якщо не знищити її зовсім, то принаймні, звести нанівець вплив на багатомільйонні маси населення в наступні роки [29, с. 101].

Починаючи з другої половини 1920-х рр., спостерігалася активізація наступу держави на всі без винятку православні конфесії, зникло «загравання», переважно застосовувалися методи адміністративного і силового тиску.

Умови життя для духівництва і вірян також невпинно погіршувалися. Влада, організовуючи збір підписних листів на закриття церков, зняття дзвонів, вдавалась до грубого тиску і фальсифікацій, використовували морально спустошених людей, ласих задарма попіячити. Під час служб Божих, особливо вечірніх чи всеношних проти Великодня, п'яні ватаги разом з комуністами та комсомольцями організовували під дверима церков п'яні оргії, горлали до хрипоти, танцювали, вигукували непристойні слова на адресу Бога, Церкви та священників.

Непосильні податки, штрафи за їх несплату, конфіскація майна, ізолювання священників від пастви, зривання хрестів, спалювання церковних книжок, плюндрування останків похоронених у церковних огорожах та склепах – це була картина жаху, картина перемоги зла над добром [24, с. 71].

Однак, радянська влада не зупинялася на досягнутому і вдавалась до різних засобів, які підривали авторитет церкви. Зокрема, для зменшення кількості прогулів учнями в дні релігійних свят та в неділю проводились заняття [32, с. 116].

Крім загальних антирелігійних заходів, радянська влада обмежувала права самих священнослужителів – вони були позбавлені права голосу. У матеріалах перевиборів до сільрад 1928 р. зазначалося, що всього позбавлених права голосу по 14 районах Вінницького округу, – 20000 осіб, у минулому році – 9000. Збільшення кількості позбавлених права голосу відбулося за рахунок таких груп а) торговців, б) служителів культу, в) колишніх петлюрівців та ін. [33, арк. 19].

«Вирішальний штурм» церкви було розпочато в 1929 р., а розорення її досягло апогею наприкінці 1929 – в перші місяці 1930 рр. Священників виселяли, церковні й релігійні споруди руйнували, переобладнували на культосвітні установи або, що ще гірше, під господарські потреби, дзвони скидали й передавали на промислову переплавку. Суцільним потоком йшли повідомлення про закриття церков. У 1929 р. видана директива Вінницького окружного комітету КП(б)У «Про порядок закриття церков та молитовних будинків». У ній, зокрема, говорилося:

1. Провести широку роз'яснювальну роботу в масах.

2. Підготовча робота повинна мати своїм наслідком протокольні постанови з переліком усіх присутніх.

3. Постанова про закриття буде законною лише тоді, коли за закриття буде подано 85% голосів населення даного населеного пункту чи району обслуговування даної церкви [34, с. 151].

У жовтні 1935 р. Вінницьким облвиконкомом видано постанову, що встановлювала порядок знесення хрестів, капличок, що стояли на перехрестях та дорогах. Це стало поштовхом для масового нищення історичних пам'яток, яких у Вінницькій області було понад 6000 [24, с. 73].

Окрім того, поїздкам до друзів та знайомих духовенству заважали існуючі правила

реєстрації. У таємних циркулярах НКВС чітко вказувалася мета запровадження обліку та реєстрації духовенства: «проводити справжній, постійний контроль за служителями культу». Влада втручалася в приватне життя, регламентуючи умови перебування в тій чи іншій місцевості. Зокрема, священик, перебуваючи у когось у гостях на прикордонні, не міг залишитися на ніч без дозволу місцевого ДПУ. Д. Галевич, подільський протоієрей, через те, що не мав такого дозволу, змушений був повернутися додому до заходу сонця, так і не побувавши у свого смертельно хворого брата. Вдруге приїхавши в Ямпіль провідати брата, він відразу направився до ДПУ. Однак, йому знову заборонили переночувати, оскільки не було дозволу з окружного ДПУ. Навіть у день похорону священик виїхав додому ще до заходу сонця. Випадок, що стався з Д. Галевичем, наочно демонструє залежність особистого життя людини від політичної системи [35, с. 57].

Документи, які зберігаються в Державному архіві Вінницької області, свідчать про активну антирелігійну роботу партійних та комсомольських організацій разом зі «Спілкою безвірників» та профспілками.

З метою активізації антирелігійної роботи серед населення була створена Спілка воєнних безвірників (СВБ). До складу місцевих осередків СВБ записувались не тільки партійні та радянські працівники, а й представники інтелігенції – викладачі й учителі. Через них радянська влада намагалася до атеїстичної ідеології залучати дітей. Плануючи роботу на 1933 р., обласне бюро СВБ ставило завдання залучити до безвірницьких організацій 400 тис. робітників, колгоспників, молоді та дітей шкільного віку.

Записуючи подолян до таких атеїстичних товариств, влада сподівалась назавжди відвернути людей від віри та церкви [36, арк. 3].

Так, на Вінниччині були створені обласний, районні та місцеві товариства «Безвірників». Проведення атеїстичної роботи покладалось на безвірницькі гуртки, які діяли при колбудах, школах, колгоспах, куспромартілях та інших організаціях. Пришвидшити роботу по створенню на місцях осередків СВБ вимагала постанова секретаріату обкому КП(б)У від 16 серпня 1932 р. За зволікання в проведенні такої роботи піддавались критиці партійні комітети Літинського, Тульчинського, Козятинського та Славутського районів. У результаті, на середину 1930-х рр.

у районах області діяло 1057 осередків СВБ, які нараховували 26908 членів. До складу осередків записували членів партії більшовиків та комсомольських організацій, працівників сільських рад, культосвітніх закладів, агрономів, учителів, лікарів та ін. Члени антирелігійних товариств поширювали агітаційні листки та антирелігійну літературу, проводили бесіди з місцевими жителями, організовували читання газети «Безбожник», проголошували доповіді. Для населення читали лекції «Жінка та релігія», «Оборона СРСР та релігія», «Походження і класова суть пасхи», «Релігія на службі фашизму» [37, с. 231].

Під час цих кампаній передбачалися атеїстичні бесіди на підприємствах, масові вечірки у клубах, школах, антирелігійна робота на селі [38, арк. 10].

Щодо реакції партійних органів стосовно виконання релігійних обрядів своїми колегами, беззаперечним є той факт, що їх виключали з партії, нерідко це перетворювалось у справжню людську трагедію. Як приклад, робітник депо ст. Жмеринка В. Жаворонок після вінчання у церкві, покінчив життя самогубством [7, с. 83].

На той час у системі інтеграторів радянського суспільства надзвичайно велику вагу мала ідеологія. Особливого значення партійно-державне керівництво надавало налагодженню системи антирелігійної пропаганди. Вона стала складовою не тільки механізму регулювання державно-церковних відносин, але й невід'ємною частиною атеїзації суспільства, курсу на витіснення атеїстично-ідеологічної альтернативи. Одним із інструментів масованого наступу на релігію були антицерковні кампанії, характер яких визначали конкретні акценти: кампанії по вилученню церковних цінностей, ліквідація церковних «чудес», закриття монастирів, антиріздвяні, антипасхальні, по зняттю церковних дзвонів, хлібозаготівель тощо [19, с. 76].

Перегляд процесів регулювання та методів роботи комуністичної партії дає можливість дослідити весь арсенал засобів і характер відносин правлячих кіл і духовенства, зокрема, в період 1920–1930-х рр., а саме: нівелювання церкви як юридичної особи; пошук матеріальної вигоди (незаконне і аморальне вилучення коштовностей, дорогоцінних речей, релігійних споруд, непосильне оподаткування служителів Бога, обов'язкове страхування релігійних споруд тощо); роз'єднання існуючих церковних організацій, сприяння розколів церковних організацій, всебічна допомога опозиційних до найсильнішої православної конфесії рухів;

сприяння розбрату між служителями культу та вірянами, пошук компроматів на священників; втілення ідеї тотальних репресій та підкорення духовенства силовим способом; повна забо-

рона будь-якої освіти отриманої за допомогою представників культу; заборона духовенству брати участь у громадському житті суспільства тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Воронін О. Коротка історія Української православної церкви / О. Воронін. – Саунт Баунт Брук, 1989. – 98 с.
2. Костичкіна З.Ф. Роль безпартійних конференцій у політичному вихованні трудящих національних меншостей України в 1921–1945 рр. / З.Ф. Костичкіна // Укр. іст. журн. – 1967. – № 6. – С. 31–37.
3. Киридон А.М. Час випробувань: Держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років / А.М. Киридон. – Т., 2005. – 216 с.
4. Пащенко В.О. Боротьба з «опіумом для народу» чи злочин проти пам'яті? / В.О. Пащенко // Православ'я і культура: історія і сучасність. – Полтава, 1994. – С. 10–12.
5. Тригуб О.П. Розгром української церковної опозиції в Російській православній церкві (1922–1939 рр.): монографія / Олександр Петрович Тригуб. – Миколаїв: ТОВ «Фірма Іліон», 2009. – 312 с.
6. Галамай О. Православ'я на Поділлі у 20-х рр. ХХ ст. / О. Галамай // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. – Серія: історія. – Вінниця, 2002. – Вип. V. – С. 94–98.
7. Галамай О. Реалізація політики відокремлення церкви від держави у 20-х рр. ХХ ст. на Поділлі / О. Галамай // Наукові записки ВДПУ, 2001. – Вип. 3. – С. 81–84.
8. Жилюк С.І. Обновленська церква в Україні (1922–1928): монографія / С.І. Жилюк. – Рівне: РДГУ, 2004. – 384 с.
9. Зінченко А. Чи була відокремлена церква від держави у 20-ті роки? / А. Зінченко // Укр. іст. журн. – 1992. – № 1. – С. 104–114.
10. Нестуля О.О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. / Олексій Олексійович Нестуля. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1995. – Ч. 1: 1917 р. – середина 20-х рр. – 280 с.
11. Силантьєв В.И. Большевики и православная церковь на Украине в 20-е гг. / Владимир Иванович Силантьев. – Харьков: Харьк. гос. политех. ун-т, 1998. – 232 с.
12. Савчук Т. Г. Стратегії виживання православних священників у 1930-х рр. / Т. Г. Савчук // Наукові праці історичного факультету Запорізького нац. ун-ту. – 2014. – Вип. 38. – С. 161–164.
13. Савчук Т.Г. Православне духовенство в умовах голодомору 1932–1933 рр. / Т.Г. Савчук // Наукові праці історичного факультету Запорізького нац. ун-ту. – Запоріжжя: ЗНУ, 2013. – Вип. XXXV. – С. 134–137.
14. Савчук Т.Г. Православне духовенство в 1920–1930-х рр.: між настановами Біблії та викликами століття / Т.Г. Савчук // Наукові праці історичного факультету Запорізького нац. ун-ту. – Запоріжжя : ЗНУ, 2011. – Вип. XXXI. – С. 240–246.
15. Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя: кол. монографія / Відп. ред. С.В. Кульчицький – К. : Ін-т історії України НАН України, 2012. – 786 с.
16. Мученики за віру. Біографічні дані служителів культу Вінницької єпархії, репресованих у роки сталінізму. – Вінниця: Державне обл. вид-во, 1993. – Вип. 1. – 64 с.
17. Бобко Т.Г. Православне духовенство в суспільному житті України 20–30-х рр. ХХ ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Бобко Тетяна Григорівна. – Запоріжжя, 2005. – 232 с.
18. Зякун А. Культурні цінності в державній політиці 20–30-х рр. ХХ ст.: від збереження до руйнації / А. Зякун // Світогляд – філософія – релігія. – Вип. 2: зб. наук. праць / ДВНЗ УАБС НБУ; Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН. – Суми : ДВНВ «УАБС НБУ», 2012. – 340 с.
19. Киридон А.М. Стражденний шлях істини: православна церква в Радянській державі / А.М. Киридон // Слов'янський вісник: Зб. наук. пр. – 2011. – Вип. 2. – С. 74–80.
20. Зінченко А. Благовістя національного духу / А. Зінченко // Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст. – К., 1993. – 256 с.
21. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО). – Ф. Р–925. – Оп. 1. – Спр. 161. – 141 арк.
22. ДАВіО. – Ф. Р 5035. – Оп. 1. – Спр. 4. – 61 арк.
23. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 1085. – 19 арк.
24. Лисий А.К. Нариси історії Подільської (Вінницько-Брацлавської) Єпархії 1795–1995 рр. / А.К. Лисий. – Вінниця, 1995. – 120 с.

25. «Небо на землі» з історії Вінницького Спасо-Преображенського кафедрального собору. – Вінниця : Видання Вінницької єпархії, 2008. – 110 с.
26. Таранець С.В. Зруйнування більшовиками старообрядських монастирів в Куренівці / С.В. Таранець // Чечельницький вісник. – 2005. – № 43. – 20 серп.
27. Одинцов М.И. Государство и церковь (История взаимоотношений. 1917–1938 гг.) / М.И. Одинцов. – М., 1991. – 64 с.
28. Зінченко А.Л. Новітня історія релігійних спільнот в Україні: навч. посіб. для студентів спец. «Історія» / А.Л. Зінченко. – К., 2011. – 208 с.
29. Григорчук П.С. Влада і православна церква на Поділлі в першій половині 20-х рр. ХХ ст.: зб. / П.С. Григорчук, Н.П. Кузьмінець // Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне: До 1020-ліття хрещення Русі та 250-річчя Вінницького кафедрального Спасо-Преображенського собору: М-ли Всеукр. наук.-теорет. конф., 18 вересня 2008 р. – Вінниця, 2008. – С. 100–103.
30. Штриккер Г. Русская Православная Церковь в Советском государстве: очерк истории отношений между Церковью и государством / Г. Штриккер // Русская Православная Церковь в советское время (1917–1991): Матер. и док. по истории отношений между государством и Церковью / Сост. Г. Штриккер. – М., 1995. – Кн. 1. – 364 с.
31. Єленський В. З історії атеїзму на Україні / В. Єленський // Укр. іст. журн. – 1988. – № 3. – С. 12–129.
32. Ніколіна І.І. Антирелігійна політика радянської влади в загальноосвітній школі УСРР у 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. / І.І. Ніколіна // Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне. – Вінниця, 2008. – С. 115–118.
33. ДАВіО. – Ф. П-29. – Оп. 1. – Спр. 385. – 209 арк.
34. Хіхляч Б. Антирелігійна боротьба на Поділлі в кінці 20-х – 30-і роки ХХ ст. / Б. Хіхляч // Політичні репресії на Поділлі в ХХ ст.: М-ли міжн. наук.-практ. конф. – Вінниця, 2002. – С. 149–152.
35. Савчук Т.Г. Дозвілля православного духовенства в 20-х роках ХХ ст. / Т.Г. Савчук // Історичний архів. – 2010. – Вип. 5. – С. 56–59.
36. ДАВіО. – Ф. П-136. – Оп. 6. – Спр. 454. – 28 арк.
37. Зінько Ю.А. Релігійна ситуація на Вінниччині у 20-х – 30-х роках ХХ ст. / Ю.А. Зінько, О.В. Зінько // Поділля у контексті української історії: М-ли Всеукр. конф., 29–30 листопада 2001 р. – Вінниця, 2001. – С. 229–232.
38. ДАВіО. – Ф. П-42. – Оп. 1. – Спр. 157. – 18 арк.

REFERENCES

1. Voronyn O. Korotka istoriya Ukrayins'koyi pravoslavnoyi tserkvy / O. Voronyn. – Saunt Baunt Bruk, 1989. – 98 s.
2. Kostychkina Z.F. Rol' bezpartiynykh konferentsiy u politychnomu vykhovanni trudyashchykh natsional'nykh menshostey ukrayiny v 1921–1945 rr. / Z.F. Kostychkina. – Ukr. ist. Zhurn. – 1967. – № 6. – S. 31–37.
3. Kyrydon A.M. Chas vyprobuvan': Derzhava, tserkva i suspil'stvo v radyans'kiy Ukrayini 1917–1930-kh rokiv / A.M. Kyrydon. – T., 2005. – 216 s.
4. Pashchenko V.O. Borot'ba z «opiumom dlya narodu» chy zlochyn proty pam'yati? / V.O. Pashchenko // Pravoslav'ya i kul'tura: istoriya i suchasnist'. – Poltava, 1994. – S. 10–12.
5. Tryhub O.P. Roz'hrom ukrayins'koyi tserkovnoyi opozytsiyi v Rosiys'kiy pravoslavniy tserkvi (1922–1939 rr.) monohrafiya / Oleksandr Petrovych Tryhub. – Mykolayiv: TOV «Firma Ilion», 2009. – 312 s.
6. Halamay O. Pravoslav'ya na Podilli u 20-kh rr. XX st. // Naukovi zapysky Vinnyts'koho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni M. Kotsyubyns'koho. – Seriya: Istoriya. – Vyp. IV. – Vinnytsya, 2002. – Vyp. IV. – S. 94–98.
7. Halamay O. «Realizatsiya polityky vidokremlennya tserkvy vid derzhavy u 20-kh rr. XX st. na Podilli» / O. Halamay. – Naukovi zapysky VDPU. – 2001. – Vyp. 3. – S. 81–84.
8. Zhylyuk S.I. Obnovlens'ka tserkva v Ukrayini (1922–1928): monohrafiya / S.I. Zhylyuk. – Rivne: RDHU, 2004. – 384 s.
9. Zinchenko A. Chy bula vidokremlena tserkva vid derzhavy u 20-ti roky? / A. Zinchenko. – Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal. – 1992. – № 1. – S. 104–114.
10. Nestulya O.O. Dolya tserkovnoyi starovyny v Ukrayini. 1917–1941 rr. / Oleksiy Oleksiyovych Nestulya. – K. : Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 1995. – Ch. 1: 1917 r. – seredyna 20-kh rr. – 280 s.

11. Sylant'yev V.Y. Bol'shevyky y pravoslavnyaya tserkov' na Ukrayne v 20-e hh. / Vladymyr Yvanovych Sylant'yev. – Khar'kov : Khar'k. hos. polytekhn. un-t, 1998. – 232 s.
12. Savchuk T.H. Stratehiyi vyzhyvannya pravoslavnykh svyashchenykyv u 1930-kh rr. / T.H. Savchuk // Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho nats.un-tu. – 2014. – Vyp. 38. – S. 161–164.
13. Savchuk T.H. Pravoslavne dukhovenstvo v umovakh holodomoru 1932–1933 rr. / Tetyana Hryhorivna Savchuk // Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu. – Zaporizhzhya: ZNU, 2013. – Vyp. XXXV. – S. 134–137.
14. Savchuk T.H. Pravoslavne dukhovenstvo v 1920–1930-kh rr.: mizh nastanovamy Bibliyi ta vyklykamy stolittya / Tetyana Hryhorivna Savchuk // Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu. – Zaporizhzhya: ZNU, 2011. – Vyp. XXXI. – S. 243–246.
15. Ukrayins'ke radyans'ke suspil'stvo 30-kh rr. XX st.: narysy povsyakdennoho zhyttya: Kolektyvna monohrafiya / Vidp. red. S.V. Kul'chyts'kyy – K. : Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2012. – 786 s.
16. Muchenyky za viru. Biohrafichni dani sluzhyteliv kul'tu Vinnyts'koyi yeparkhiyi, represovanykh u roky stalinizmu. – Vinnytsya: Derzhavne obl. vyd-vo, 1993. – Vyp. 1. – 64 s.
17. Bobko T.H. Pravoslavne dukhovenstvo v suspil'nomu zhytti Ukrayiny 20–30-kh rr. XX st.: dys. ... kandydata ist. nauk: 07.00.01 / Bobko Tetyana Hryhorivna. – Zaporizhzhya, 2005. – 232 s.
18. Zyakun A. Kul'turni tsinnosti v derzhavniy politytsi 20–30-kh rr. KhKh st.: vid zberezhennya do ruynatsiyi / A. Zyakun // Svitohlyad – filosofiya – relihiya. – Vyp. 2: zbirnyk naukovykh prats' / DVNZ UABS NBU; Instytut filosofiyi im. H.S. Skovorody NAN. – Sumy: DVNV «UABS NBU», 2012. – 340 s.
19. Kyrydon A.M. Strazhdennyy shlyakh istyny: pravoslavna tserkva v Radyans'kiy derzhavi / Kyrydon A.M. – Slovyans'kyy visnyk: Zbirnyk naukovykh prats', 2011. – Vyp. № 12. – S. 74–80.
20. Zinchenko A. Blahovistya natsional'noho dukhu / Zinchenko A. – Ukrayins'ka tserkva na Podilli v pershiy tretyni XX ct. – Kyyiv, 1993. – 256 s.
21. Derzhavnyy arkhiv Vinnyts'koyi oblasti (dali – DAViO) – F.R-925. – Op. 1. – Spr. 161. – 141 ark.
22. DAViO. – F. R 5035. – Op. 1. – Spr. 4. – 61 ark.
23. TsDAVO Ukrayiny. – F. 5. – Op. 1. – Spr. 1085. – 19 ark.
24. Lysyy A.K. Narysy istoriyi Podil's'koyi (Vinnyts'ko – Bratslavs'koyi) Yeparkhiyi 1795–1995 rr. – Vinnytsya, 1995. – 120 s.
25. «Nebo na zemli» z istoriyi Vinnyts'koho Spaso-Preobrazhens'koho kafedral'noho soboru // Vydannya Vinnyts'koyi yeparkhiyi. 2008. – 110 s.
26. Taranets' S.V. Zruynuvannya bil'shovykamy staroobryads'kykh monastyriv v Kurenivtsi / S.V. Taranets'. – Chechel'nyts'kyy visnyk. Hazeta Chechel'nyts'koyi rayonnoyi rady ta rayderzhadministratsiyi. № 43 (8198) vid 20 serpnya 2005 r.
27. Odyntsov M.Y. Hosudarstvo y tserkov' (Ystoryya vzaymootnoshenny. 1917–1938 hh.) / M.Y. Odyntsov. – M., 1991. – 64 s.
28. Zinchenko A.L. Novitnya istoriya relihiynykh spil'not v Ukrayini: navchal'nyy posibnyk dlya studentiv spetsial'nostey «Istoryya» / A.L. Zinchenko. – K., 2011. – 208 s.
29. Hryhorchuk P.S. Vlada i pravoslavna tserkva na Podilli v pershiy polovyni 20-kh rr. KhKh st.: sbornyk / P.S. Hryhorchuk, N.P. Kuz'minets' // Relihiyne zhyttya Podillya: mynule i suchasne: Do 1020-littya khreshchennya Rusi ta 250-richchya Vinnyts'koho kafedral'noho Spaso-Preobrazhens'koho soboru: Materialy Vseukrayins'koyi naukovy-teoretychnoyi konferentsiyi 18 veresnya 2008 r. – Vinnytsya, 2008. – S. 100–103.
30. Shtrykker H. Russkaya Pravoslavnyaya Tserkov' v Sovet'skom hosudarstve: ocherk ystoryy otnoshenny mezhdu Tserkov'yu y hosudarstvom / H. Shtrykker // Russkaya Pravoslavnyaya Tserkov' v sovet'skoe vremya (1917–1991): Mater. y dok po ystoryy otnoshenny mezhdu hosudarstvom y Tserkov'yu / Sost. H. Shtrykker. – Kn. 1. – M., 1995. – 364 s.
31. Yelens'kyy V.Z. Istoryi ateyizmu na Ukrayini / V.Z. Yelens'kyy. – Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal. – 1988. – № 3. – S. 121–129.
32. Nikolina I.I. Antyrelihiyna polityka radyans'koyi vlady v zahal'noosvitniy shkoli USRR u 20-kh – na pochatku 30-kh rr. KhKh st. // Relihiyne zhyttya Podillya: mynule i suchasne. – Vinnytsya, 2008. – S. 115–118.
33. DAViO. – F. P – 29. – Op. 1. – Spr. 385. – 209 ark.
34. Khikhlach B. Antyrelihiyna borot'ba na Podilli v kintsi 20-kh – 30-i roky XX st. / B. Khikhlach // Politychni represiyi na Podilli v XX st.: Materialy mizhnarodnoyi naukovy-praktychnoyi konferentsiyi. – Vinnytsya, 2002. – S. 149–152.

35. Savchuk T.H. Dozvillya pravoslavnoho dukhovenstva v 20-kh rokakh KhKh st. / T.H. Savchuk. – Istorychnyy arkhiv. – 2010. – Vyp. 5. – S. 56–59.
36. DAViO. – F.P – 136. Op. 6. – Spr. 454. – 28 ark.
37. Zin'ko, Y.A. Relihiyna situatsiya na Vinnychchyni u 20-kh – 30-kh rokakh KhKh st. / Y.A. Zin'ko, O.V Zin'ko // Podillya u konteksti ukrayins'koyi istoriyi: Materialy Vseukrayins'koyi konferentsiyi 29–30 lystopada 2001 r. – Vinnytsya, 2001. – S. 22–232.
38. DAViO. – F. P – 42. – Op. 1. – Spr. 157. – 18 ark.

© **Василий Добижа,**
© **Александр Колесник**
(Винница)

АНТИЦЕРКОВНЫЕ КАМПАНИИ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ НА ПОДОЛЬЕ

В статье на основе архивных источников и научной литературы анализируются актуальные вопросы церковной жизни в Украине и, в частности, на Подолье. Исследуется проблема повседневной жизни подольских священников. Рассматриваются особенности сохранения и нарушение верности служения Богу в условиях коммунистической модернизации общественной жизни. Освещаются основные этапы государственно-церковных отношений периода 1920–1930-х гг. Отмечено, что религиозно-общественные процессы происходили в рамках идеи отделения церкви от государства. Доказано, что в основу коммунистической модернизации отношений с церковью было положено отстранение ее от всех областей общественной жизни разными методами.

Ключевые слова: государство, политический террор, репрессии, антирелигиозная политика, церковь, разрушения, власти, духовенство, расстрелы.

© **Vasyl Dobizha,**
© **Olexander Kolesnik**
(Vinnitsa)

ANTI – CLERICAL COMPANY OF THE SOVIET POWER IN PODILLIYA REGION

We analyzed the policy of the Soviet leadership towards the cultural and religious values in Podillya region. We identified the means of struggle between the Soviet regime and the Orthodox Church. We expanded the policy of the totalitarian administration, the neglect of the historical, cultural and national traditions. We studied the periods of the Soviet anti-religious campaign. We characterized the methods of the destruction of the monuments of the religious significance. We analyzed the forms of the mass repression against the clergy and the religious people.

As far as Ukraine gained its independence the issues of church history in 1920s, and therefore the church – state relations, took a great part among the priority areas of Ukrainian scientists' research.

The purposeful and systematic implementation of the anti-religious policy of the Soviet power in Ukraine began after the Civil War. In 20–30's of the XX century the political terror in the USSR destroyed thousands of priests and churches, which formed the basis of human spirituality. The Podilsky region was not an exception and hundreds of churches were devastated, destroyed, or in the best case were turned into warehouses, stables, gyms or other household buildings.

It should be mentioned that in the struggle with the Orthodox Church, the Soviet authorities used a variety of means. It was not only the anti-Church propaganda, like «UAOC – a political fortress of Petliura support», but also the prohibitive taxes and so on. The authorities practiced the direct interference in church affairs, harassment of religious communities, direct robbery of church relics and more. The particular hostility to the church was due to the fact that the government observed it as the distribution centers of «religious intoxication». The government was frightened by an unbroken spirit of the national church that could awaken the national consciousness of the Ukrainian people. Destroying the Ukrainian church the authorities were destroying a national and cultural identity of the people of Ukraine, clearing and releasing the basis for the new «socialist» way of thinking. At Lenin's direction the church had to be eliminated as the main political opponent without any material resources, that's why there began the company aimed at the withdrawal of a church property.

At the beginning of the second anti-religious period the authorities started to speak more openly against the church and maintained the deformation and destruction of a church property. However, the «final assault» of the church was started in 1929 and it reached its high point in late 1929 – the first months of 1930.

Keywords: State, political terror, repression, anti-religious policy, church destruction, government, clergy.

До редакції надійшла 4.02.2017.